

Ніна Дорошук,

к.і.н., доцент кафедри українознавства Київського інституту внутрішніх справ, майор

«БЛАГОДІЙНЕ ТОВАРИСТВО ДЛЯ ВИДАННЯ КОРИСНИХ І ДЕШЕВИХ КНИЖОК»: (СТОРИНКИ ІСТОРІЇ)

Одним із малодосліджених аспектів розвитку українського національно-визвольного руху на рубежі ХІХ-ХХ ст. є діяльність, спрямована на розвиток видавничої справи. Українські видавництва того часу автор матеріалу розглядає як ідеологічні центри, котрі акумулювали й поширювали науку, культуру, освіту. Під таким кутом зору в статті аналізується діяльність одного з найбільших українських видавництв названого періоду, а саме «Благодійного товариства для видання корисних і дешевих книжок».

Товариство було започатковане в досить складний для українства час, культурне життя якого кінця ХІХ ст. регламентувалось указом від 18 травня 1876 р.: «Друк і видання в імперії оригінальних творів і перекладів малоросійським нарідчям заборонити за винятком лише: 1. історичних документів і пам'яток; 2. творів красного письменства». Заборонялося завозити в Росію й будь-які українські книжки, влаштовувати сценічні вистави і навіть друкувати українською мовою тексти до нот [1]. Отже, постанова, що свого часу не була опублікована і не ввійшла у зведення законів, протягом майже тридцяти років перешкождала розвитку української культури. А цензурне відомство не тільки ретельно дотримувалося букви названого закону, а й свавільно збільшувало кількість обмежень, які стосувалися перекладів творів красного письменства, періодичних видань (про пресу в законі немає жодного слова).

Начальник Головного управління в справах друку 1883-1896 р. Є. Феоктистов зазначав: «Судити про те, що відбувалося в Південно-Західному краї, я міг лише частково, на підставі тих справ, що були зосереджені в Головному управлінні друку. Серед паперів, що збереглися у мене, є листи київського цензора В. Рафальського, що проливають світло на шкідливу діяльність поляків, жидів, українофілів - усієї саранчі - для боротьби з якою потрібні енергійні

зусилля, а уряд задовольняється лише деякими півзаходами» [2].

Серед останніх було циркулярне розпорядження Головного управління в справах друку 1889 р. Згідно з ним цензурний комітет заборонив навіть брати на розгляд рукописи українських творів, якщо ті мали якісь відхилення від правил російського правопису [3]*.

Наступний «півзахід» - «пропозиція» (фактично наказ) 1892 р.: «Особливо суворо й уважно розглядати всі оригінальні малоросійські твори, піддаючи вилученню і забороняючи при цьому не лише все те, що суперечить загальним цензурним правилам, але за будь-якої зручної підстави скорочувати число таких бездарних творів в інтересах чисто державних» [4]. Розпорядженням 1895 р. їх було поширено навіть на дитячі книжки [5].

Проте 90-ті роки відіграли все ж таки величезну роль у формуванні національної свідомості українського громадянства. Значно сприяла цьому діяльність «Благодійного товариства для видання корисних і дешевих книжок», заснованого в 1898 р. в Петербурзі з ініціативи генерала М. Федоровського. Голови товариства: Д. Мордовець, пізніше - О. Русов, П. Стебницький (спочатку з З. О. Лотоцьким) [6]. Каса формувалася з одnorазових та щорічних членських внесків (3 крб.

* Українські книжки в той час друкувалися т. зв. «ярижкою» - назва походить від літери «ы» (що читалася «єри»), яка відсутня в українському правописі.

і більше), а також коштів, одержаних від влаштованих власними силами вистав, концертів, лекцій, вечорів тощо. Кількість членів товариства не обмежувалася [7]. Воно ставило перед собою таке основне завдання: «Прийти на допомогу релігійно-моральному й економічному добробуту малоросійського населення. З цією метою Товариство видає схвалені цензурою дешеві, доступні за мовою і викладом книги» [8]. Його статут було затверджено Головним управлінням у справах друку, Міністерством внутрішніх справ, Департаментом поліції. Підкреслимо, що вислів «доступні за мовою» не мав на увазі жодну іншу мову, окрім української. Отже, дивним видається факт, що досвідчені й завзяті гонителі всього «малоросійського» раптом згодилися на збільшення літературної продукції цією мовою.

Правління Товариства, в обов'язки якого входив відбір рукописів для видання, ретельно стежило за відповідністю останніх (стосовно форми й змісту) основній меті організації. До 1902 р. випуск брошур залежав від матеріалів, які надсилали автори. У 1902 р. було створено комісію для розробки детальної програми, щоб «мати можливість, не чекаючи, поки з'явиться рукопис, який відповідає нагальним потребам читаючої маси, замовляти обробку чергових тем відомим популяризаторам» [9]. Наступного року комісія запропонувала видавничу програму, котра включала такі розділи: природничі науки, географія і етнографія, історія та біографії, історія літератури, право, економіка, сільське господарство, медицина й гігієна, ветеринарія, а правління запропонувало близько ста особам підготувати ту чи іншу тему [10]. Це дало змогу помітно розширити тематику книг.

Якісному поліпшенню змісту української книги сприяли оголошені в 1900 р. конкурси на кращі популярні брошури із сільського господарства, медицини й гігієни. Ініціатори цього - кияни, земляки В.Антоновича (своїх імен вони не назвали), котрі зібрали 150 крб. на премію. У «Новостях» та інших часописах Товариство звернулося до українських письменників з проханням викладати науково-популярний зміст у белетристичній формі: це давало надію на дозвіл цензури. Підсумки конкурсу було підбито в 1902 р. Серед брошур з медичної теми кращою визнали працю М.Задьори «Як годувати малих дітей». Однак цензура не дозволила її друкувати. Тільки в 1905 р. брошура побачила світ під назвою «У дытыны головка болыть - у матері сердце».

Значну допомогу «Благодійному товариству», тривалий час надавало Міністерство землеробства і державного майна. Це була єдина урядова

інстанція, де українська мова й література не зустрічали ворожнечі. Пропонована до друку праця надсилалася на розгляд до його Ученого комітету, а потім подавалася до цензури і, як правило, дозволялася до друку. Варто з вдячністю згадати секретаря Комітету В.Філіп'єва, завдяки підтримці якого книги з сільськогосподарської тематики, схвалені Міністерством землеробства, стали допускатись у нижчі хліборобські та садівничі школи [11].

Правління товариства неодноразово порушувало клопотання і перед Міністерством народної освіти про допуск українських книг у підвідомчі йому школи, народні бібліотеки й читальні. Однак відповідь завжди була негативною. Тільки в 1901 р. було досягнуто угоди між вищеназваними міністерствами. Якщо книги допускало одне з них до підпорядкованих йому нижчих навчальних закладів і бібліотек, то це ставало рівнозначним схваленню іншим. Звичайно, такої літератури було небагато. До 1905 р. Міністерство землеробства схвалило сім брошур, а Міннаросвіти - лише 2 [12].

Діяльність Товариства морально й матеріально підтримувала українська громадськість. На сторінках газет і журналів зустрічаються привітання і побажання «всіляких успіхів цьому, безперечно, симпатичному видавництву» [13]. З кожним роком зростала кількість його членів: як почесних (ними ставали особи, котрі зробили одноразовий внесок у розмірі від 30 крб.), так і дійсних (сплачували річні членські внески). Якщо на кінець першого року діяльності до складу організації входило 262 члени (три почесних), то на кінець 1904 р. їх нараховувалося вже 1103 (14 почесних) [14]. Їхні внески давали можливість розширювати видавничу діяльність Товариства.

Певна лібералізація суспільного життя, внаслідок революційних подій 1905-1907 р. зумовила й поживлення книгодрукування в Україні. В 1906 р. український народ отримав офіційний дозвіл на вживання власного фонетичного правопису. Знімалося одне з найтяжчих обмежень, що спотворювало українську мову. Це стало важливим фактором об'єднання і згуртування нації та відкрило нові перспективи в плані її просвіти й виховання.

Видавнича продукція Товариства значно зростала. З 1905 р. випускаються брошури громадсько-політичного змісту. Зокрема великим попитом користувалися «Права щодо виборів» К.Квітки, де йшлося про основи виборного права в державах з парламентським устроєм, книги з економічної теми тощо.

У 1905 р. видано найбільшу кількість назв

книжок за всі роки існування Товариства - 11 [15]. Правда, за рахунок скорочення тиражу. Справа в тому, що за часів підцензурного існування необхідним був максимально можливий наклад дозволених до друку видань. Адже не було впевненості, що книга дістане дозвіл на повторне видання. Так, «Популярну біографію Т.Шевченка» в 1902 р. було випущено небаченим для того часу тиражем - 25 тис. прим. [16].

З послабленням цензурного тиску замість зростання кількості примірників розширюється тематика та авторський колектив видавництва, внаслідок чого підвищується загальнокультурний і науково-освітній рівень видань.

У 1906-1908 р. заходами двох петербурзьких українських організацій - «Благодійного товариства» і «Товариства ім.Шевченка» - було видано повний «Кобзар». Велика заслуга в цьому належить голові «Товариства ім.Шевченка» - А.Марковичу. Завдяки його клопотанням Петербурзький цензурний комітет дозволив друкувати «Кобзар» без будь-яких вилучень, а департамент поліції відкрив свій архів для дослідження рукописів поета. Основну роботу з літературної редакції нового видання «Кобзаря» здійснював член «Благодійного товариства», письменник В.Доманицький. Він звіряв з рукописами всі відомі тексти творів Т.Шевченка [17]. Великою подією в житті українства став вихід у світ 1906 р. першого повного видання «Кобзаря». 10 тис. його примірників, як і друге видання (1907) накладом 15 тис. прим., розійшлися за кілька місяців [18].

Плідно функціонувало «Благодійне товариство» і в період між двома революціями. Зокрема в 1909 р. воно розширило сферу своєї добродійної діяльності. Згідно з постановою загальних зборів від 15 березня цього ж року правління

вжило заходи щодо заснування в селах невеликих бібліотек зі своїх видань. Книги розсилалися безкоштовно. За рік удалося відкрити та обладнати 13 таких закладів у п'яти губерніях України. Почин палко підтримали представники місцевої інтелігенції. За їх допомогою, зокрема й матеріальною, було обладнано ще 22 сільські бібліотеки [19]. Прикро, що імена цих людей залишилися невідомими.

Окрім бібліотек, безкоштовно надсилалися книги і в деякі інші установи, просвітні товариства та особам, котрі зверталися до правління з таким проханням. Усього до 1 січня 1916 р. безкоштовно було розіслано понад 90 тис. прим. українських книжок [20]. Подібний спосіб розповсюдження друкованої продукції, безперечно, підвищував ефективність роботи Товариства.

У 1909 р. воно відкриває в Петербурзі власний магазин під назвою «Українська книгарня і базар», який швидко став працювати успішніше за інші українські книгарні.

З початком світової війни стало не вистачати паперу і робочих рук. Подорожчала друкарська продукція. Проте Товариство при лазаретах влаштувало бібліотеки, куди з 1 серпня 1914 р. по 1 січня 1916 р. було безкоштовно розіслано 12634 прим. українських книг [21].

За 17 років діяльності Товариство випустило 71 назву книг накладом 850 тис. прим. [22], популяризуючи твори визначних українських діячів Б.Грінченка, Д.Дорошенка, С.Русової, Є.Чикаленка та ін. Це був не тільки суто просвітницький центр, а й осередок розвитку та підтримки тогочасного гуманітарного знання, видавнича продукція якого сприяла просвіті народних мас, піднесенню їх загальнокультурного рівня, духовному вихованню.

1. Російський державний історичний архів (далі - РДІА) у м. С.-Петербурзі. - Ф.776, оп.8, спр.1052, арк.6.
2. Феоктистов Е. За кулисами политики и литературы (1848 - 1896): Воспоминания. - М., 1991. - С. 268.
3. РДІА у м. С.-Петербурзі. - Ф. 776, оп.8, спр. 1052, арк. 8.
4. Там само. - Оп. 20, спр. 20, арк. 87.
5. Там само. - Оп. 21, ч.1, спр. 700, арк.8.
6. Там само. - Оп. 22, спр.37, арк.1.
7. Там само. - Арк. 3.
8. Там само.
9. Отчет «Благотворительного общества для издания общепользных и дешевых книг» за 1902 г. - СПб., 1903. - С.13.
10. Там само. - С.14.
11. Білоусенко О. Північний вогник // Книгарь. - 1918. - №9. - С.496.
12. Отчет «Благотворительного общества...» за 1904 г. - СПб., 1905. - С.23.

13. Библиография// Киевская старина. - 1900. - №7. - С.35.
14. РДІА у м.С.-Петербурзі. - Ф.776, оп.22, спр.37, арк.16, 35.
15. Отчет «Благотворительного общества...» за 1905 г. - СПб., 1906. - С.8.
16. Отчет «Благотворительного общества...» за 1902 г. - С.9.
17. Отчет «Благотворительного общества...» за 1908 г. - СПб., 1909. - С.63.
18. Там само. - С.18.
19. Отчет «Благотворительного общества..» за 1909 г. - СПб., 1910. - С.15.
20. Отчет «Благотворительного общества...» за 1915 г. - СПб., 1916. - С.9.
21. Там само.
22. Там само. - С.18.